

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱԿԱՆԻ

23

The Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots
“MATENDARAN” and “Friends of the Matenadaran”
Benevolent Fund express their gratitude to “JTI ARMENIA”
CJSC for sponsoring the publication of this volume

Մեւրով Մաշտոցի անվան Մատենադարանը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական
հիմնադրամը երախտագիտություն են հայտնում «ԶԵՅ ԹԻ ԱՅ
ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին սույն հատորի հրատարակությանը
աջակցելու համար

**“MATENADARAN”
MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS**

BULLETIN OF MATENADARAN

23

**“Nairi” publishing house
YEREVAN – 2016**

**“МАТЕНАДАРАН”
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА**

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

23

**Издательство “Наири”
ЕРЕВАН – 2016**

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՐԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

23

«ՆԱԽՐԻ»

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

Բանբերի սույն հատորը նվիրվում է Մատենադարանի տնօրեն,
ԳԱԱ. թղթակից անդամ
Հրաշյա Թամրազյանի հիշատակին

Տպագրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի ոռոշմամբ

Խմբագրական խորհրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնյան (գլխ. Խմբագրի), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան Օ. Վարդազարյան, Գ. Գասպարյան, Վ. Թորոսյան

«Բանբեր Մատենադարանի», Հ. 23 Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ին-տ.

— Եր.: «Նախրի» հրատ., 2016:

Հ. 23/խմբ. Վ. Տեր-Ղևոնյան, 2016:

«Բանբեր Մատենադարանի» 23-րդ հատորում ընդգրկված են «Նարեկացիական ընթերցումներ» 2-րդ միջազգային գիտաժողովի (28-29 հոկտեմբերի, 2016) նյութերը, Տայքին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (22-24 հունիսի, 2016) նյութերի ընտրանի, ինչպես նաև հայագիտության տարբեր բնագավառների նվիրված հոդվածներ, Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի նկարագրություն և հին բնագրերի հրապարակումներ:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՏԱՅՔԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Տայք, Տայքի ճարտարապետական հուշարձաններ, հայ-վրացական ճարտարապետական առնչակցություններ, Կարսի մարզ, Արդա-հան, Թուրքիա, Ջանաշիա, Նիկոլայ Տոկարսկի, Տիրան Մարության:

Համառոտ ամփոփում. Հոդվածում անդրադարձ է արված Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի միջնադարյան պատմությանը, Հայաստանի առաջին Հանրա-պետության և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարինե-րին Տայոց աշխարհի մաս կազմող Կարսի մարզի պատկանելության հարցին, ինչպես նաև Տայքի ճարտարապետական ժառանգության ուսումնասիրության որոշ հարցերի: Նիկոլայ Տոկարսկու 1946 թ. լուս տեսած “Արքակետուրա ծրեան Արմենիա”, ապաև Տիրան Մարությանի 1972 թ. լուս տեսած ու ան-միջապես ոչնչացված «Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները» գրքի, ինչպես և Տայքին նվիրված գլուխներ պարունակող Մարությանի մլուս գրքերի ճակատագրերի քննության օրինակով, նաև Մարությանի անտիպ հուշերի հիմամբ, դիտարկվում են խորհրդային և խորհրդահայ գրաքննության, այդ գրքերի հետ առնչվող ճարտարապետների մոտեցումները:

Տայքի ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրությունն ունի շուրջ մեկուկես դարի պատմություն և մաս է կազմում հայ-վրացական ճարտա-րապետական առնչակցությունների պատմության: Գիտականից զատ այն ունի նաև քաղաքական նշանակություն, ինչը մասնագիտական հրապարակումնե-րում ուղղակիորեն չի շոշափվում, սակայն հարկ եղած գեպքում մեջտեղ է բեր-վում թե՛ հետազոտողների, թե՛ քաղաքական ու հասարակական գործիչների կողմից: Բանն այն է, որ պաշտամունքային կառուցների (որոնք խորհրդայային տարիներին դիտարկվում էին լոկ որպես հուշարձաններ)՝ որոշակի մշակովի մաս կազմելու գործոնը նշանակալի շափով անդրադարձն է այն իրողության, թե ինչպիսի էթնիկական կազմ ուներ այս կամ այն երկրամասի բնակչությունը քննության առարկա կառուցների ի հայտ գալու ժամանակ, որոշակի առումով նաև հետագա դարաշրջաններում:

Տայքի պարագայում խնդիրը բարդանում է նրանով, որ իր պատմության ինչ-որ հատվածում այդ երկրամասի իշխող վերնախավը, ժամանակ անց՝ նաև բնակչության մի որոշակի հատվածը, ինչինչ պատճառներով գերապատվու-թյուն է տալիս քրիստոնեության քաղկեդոնական, կամ, ավելի ճիշտ ձևակերպ-

մամբ՝ ուղղափառ ճյուղին, որն այդ ժամանակներում գերիշխողն էր Բյուզանդական կայսրության մեջ, նաև հարևան վրացական իշխանություններում¹:

Տայոց աշխարհի համար ճակատագրական այդ ժամանակներից շուրջ ութինը դար անց՝ 1877-78 թթ. նրա տարածքի մոտ մեկ երրորդը ներառվում է քրիստոնեական հզոր կայսրության մեջ՝ դառնալով նորաստեղծ Կարսի մարզի (1881 թվականից՝ Արդահանի, Կաղզվանի, Կարսի և Օլթիի օկրուգներ (շրջաններ) վարչատարածքային բաժանումով) մի մասը² (տե՛ս ներդիր, նկ. 1): Զնայած Կարսի մարզը պաշտոնապես երևանի նահանգի մաս չէր կազմում, սակայն ընկալվում էր որպես այդպիսին: Այդ իսկ պատճառով բնակլ պատահական չէր, որ անգլիական զինվորական հրամանատարության մի շարք ձեռնարկումների հետևանքով 1919 թ. ապրիլի 23-24-ին Կարսի մարզի մի զգալի հատվածը միացվեց Հայաստանի Հանրապետությանը³ և մայիսից ստացավ Վանանդի նահանգ անվանումը: Նախկին Կարսի մարզի մաս կազմող հյուսիսային Արդահանն անգլիական-հայկական-վրացական փոխադարձ համաձայնությամբ, անցավ Վրաստանին, իսկ Օլթին գործնականում մնաց թուրքերի տիրապետության տակ, թեպետ անգլիացիները, մինչև Կարսի մարզից հեռանալը, մտադիր էին այն միացնել Բաթումի մարզին: Սակայն Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը, շրապարարվելով Հյուսիսային Արդահանով, շարունակ ոտնձգություններ էր կատարում Արդահանի շրջանի հարավային հատվածի նկատմամբ⁴: Շիրակ Թորոսյանի համոզմամբ, դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ հավակնելով Արդահանին, ինչպես նաև նրանից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած Օլթիի գավառին և վերջինիս հարող էրզրումի վիլայեթի թորթում, Սպեր և Բաբերդ գավառներին, Վրաստանը լայն ճակատով դուրս էր գալիս դեպի

¹ Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս **Н. Я. Mapp**, “Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах,” в кн.: **Н. Я. Mapp, Кавказский культурный мир и Армения**, составитель и редактор тома **П. М. Мурадян**, Ереван: «Гандзасар» богословский центр, 1995, с. 209-276, **Պ. Մ. Մուրադյան**, ««Պատմութիւն Պղնձէ հաղափ» գրուցի հայկական և վրացական պատումների և նրանց փոխհարաբերության շուրջ», ԲՄ, 6, 1962, էջ 249-262, **Վ. А. Арутюнова-Фиданян**, *Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.)*, Ереван, Айастан, 1980, **Տիրամ Մարտիրյան**, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Երևան, «Մոլոնի» հրատ., 2003, էջ 238-246: Հարցի բննարկումը տե՛ս նաև Հարություն Մարտիրյան, «Տայքի հուշարձանների շուրջ. հետուատատեսային մի բողարկման հետքերով», Ազգ-Մշակույթ, 5 մարտի 2011 թ., թիվ 4:

² Տե՛ս «Կարսի մարզ», ՀԱՀ, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 346, բարտեղը՝ էջ 368-ից հետո՝ ներդիրում:

³ **Գ. Հ. Պետրոսյան**, «Կարսի խնդիրը և նրա շուրջ ծավալված պայմանը (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. ապրիլ)», ԲԵՀ, 2004, թիվ 3, էջ 34:

⁴ Տե՛ս **Շիրակ Թորոսյան**, «Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և Արդահանի շրջանական տարակարծությունների սկզբանավորումը (1919 թ. հունվար-ապրիլ)», ՀԱՀ, 2016, թիվ 3, էջ 109:

Լագիստան, որ լազ բնակությանը համարում էր էթնիկ վրացի և ձեռք էր բերում փլուզվող Օսմանյան կայսրության Սև ծովին առափնյա մի պատկառելի տարածք՝ Բաթումից գրեթե մինչև Տրապիզոն։ Այդ կերպ Վրաստանը Հայաստանին զրկում էր սեփական ծովային ելքի հնարավորությունից, վերջինիս գցում հաղորդակցական (տարանցիկ) լիակատար կախվածության մեջ, ձեռք բերում հսկայական առևտրատնտեսական առավելություններ։ Այսպիսով, ինչպես նկատում է հետագոտողը, հայ-վրացական հարաբերություններում Արդահանի գավառի շուրջ ծայր առավ մի նոր հակասություն, որը շարունակվեց մինչև հանրապետությունների կործանումը⁵։ 1920 թ. աշնանը կարսի մարզը օկուպացվեց քեմալական Թուրքիայի կողմից։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին ԽՍՀՄ ղեկավարությունը բարձրացրեց Թուրքիայի արևելյան որոշ տարածքներ Խորհրդային Հայաստանին և Խորհրդային Վրաստանին վերադարձնելու հարցը⁶։ Ընդ որում, հիմնավորումները հետևյալ բնույթի էին. խնդրո առարկա տարածքները «անարդարացի ձևով էին խլվել Խորհրդային Միությունից»⁷, «Հայերը Խորհրդային Միությունում իրենց նեղված (վիրավորված) են զգում [տարածքային առումով]»⁸, տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու պարագայում աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող շուրջ մեկ միլիոն հայերը կարողանան վերադառնալ հայրենիք⁹։ 1945 թ. օգոստոսին Պոտսդամի կոնֆերանսում Ստալինի հնչեցրած ձեակերպումում նշվում էր. «...Կարսի շրջանը, որը մինչև պատերազմը [Առաջին համաշխարհային] գտնվում էր Հայաստանի կազմում, և Արդահանի շրջանը, որը մինչև պատերազմը գտնվում էր Վրաստանի կազմում»¹⁰։

Նախկին Կարսի մարզի ապագա պատկանելության հարցը տարբեր ձևակերպումներով արձարձվում էր դիվանագիտական տարամակարդակ շփումնե-

⁵ Շիրակ Թորոսյան, «Արդահանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում (1920 թ. հունվար-օգոստոս)», թեժ. Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքակիություն, 2014, թիվ 2, էջ 3-4։

⁶ Շիրակ Թորոսյան, «Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին», էջ 109։

⁷ Հարցը հանգամանուեն դիտակված է մի շարք երապարակումներում, որոնցից վերջին տարիներին լուս տեսած առավել ամբողջականները հետևյալներն են. Ջամալ Գասանլի, *СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953 гг.)*, Москва: изд-во «Центр Пропаганды», 2008: Քրիստինե Մելինյան, ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևովլյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.), Երևան, Հեղինակային հրատ., 2013։

⁸ “Запись беседы Народного комиссара иностранных дел СССР с Министром иностранных дел Великобритании,” в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.* Ред. *A. Կիրակօսյան*, Ереван: изд-во «Гигран Мец», 2010, с. 257.

⁹ Նույն տեղում, էջ 256-257։

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 258։

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 262։

բում, սակայն մեկ-երկու կարևոր, ուղենշային հրապարակումներով այն տեղ է գտնում նաև Վրաստանի ու Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Բնութագրական է, որ սկզբից ևեթ այն տարբեր դրսերումներ ունեցավ երկու հարևան երկրներում:

Հայաստանի և հայկական Սփյուռքի պարագայում, 1945-1947 թթ. գերակշռում էր հարցը խորհրդային զեկավարությանն ու միջազգային կազմակերպություններին ուղղված դիմումներում (ՀԿԿ ԿԿ-ի առաջին քարտուղար, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս)¹², հուշագրերում, խնդրագրերում, ուղերձներում, տեղեկանքներում¹³ և քաղաքական ելույթներում արծարծելու կերպը: Դրանցից միայն մեկի մասին հաղորդագրություն հրապարակվեց «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում 1945 թ. հունիսի 13-ի համարի առաջին էջում¹⁴: Այդ հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «հասել է ժամանակը, որ թյուրքական տիրապետության տակ տառապող Հայաստանի մասը միացվի Հայկական Սովետական Խետապության կողմէն կտարավորություն կտար հայրենիք վերադառնալու մեկուկես միլիոն հայերի, որոնք արտասահմանում են գտնվում թուրքական տիրապետությունից փախչելու հետևանքով»: Պատմական Հայաստանը նկատի ունենալով, մեկ նախադասությամբ միայն նշվում էր, որ այդտեղ՝ իրենց հայրենիքում «ապրել են մեր նախահայրերը անհիշելի ժամանակներից ի վեր, և որտեղ մենք ինքներս ենք ապրել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը»: Կարևոր ուղերձ-ակնարկ էր պարունակվում նաև հետևյալ տողերում. «Թյուրքական տիրապետության տակ այս կամ այն ժամանակ գտնված քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդներից միայն հայերն են, որ իրենց հարազատ հողերը դեռ չեն ազատագրել թյուրքիայից»:

¹² Յանկը (1946 թ. փետրվարի 23-ի դրույամբ) ան հետևյալ փաստաթղթում. “Справка НКИД Армянской ССР «Обращения зарубежных армянских организаций к руководителям великих держав и конференций Объединенных Наций по вопросу присоединения армянских земель в Турции к Советской Армении»,” в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 90-94: Յանկի վերլուծությունը (1946 թ. մայիսի 13-ի դրույամբ) ան նոյն տեղում, էջ 153-162: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրույթան առթիվ էջմիածնում 1945 թ. հունիսին հրավիրված Ազգային Հեղեղեցական ժողովի դիմումը Ստավրինին ան Գարդիկ Լազեան, Հայաստան եւ Հայ գասր հայ և ուս յարաբերութիւնները, լոյսին տակ, Երևան, «Աղանա» հրատ., 1991, էջ 349-353:

¹³ Տե՛ս «Докладная записка Министра иностранных дел Армянской ССР С. К. Карапетяна заместителю министра иностранных дел СССР С. И. Кавтарадзе «О бывших армянских территориях, отошедших к Турции и о возможностях возвращения на родину армян, проживающих за рубежом»,” в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 63-90: Տե՛ս նաև Քրիստինե Մելքոնյան, ԽՍՀՄ-Թյուրքիա հարաբերությունները, էջ 141-164:

¹⁴ ««Ամերիկայի հայ ազգային խորհրդի» դեկարտացիան», Սովետական Հայաստան, 13 հունիսի 1945 թ., թիվ 118:

Սպասվելիք հայրենադարձության գործոնով էր հիմնավորում հայկական տարածքների վերադարձի անհրաժեշտությունը նաև Հայաստանի կուսակցական ղեկավարը, ով բարձրաձայնեց (հանրայնացրեց) խնդիրը միայն մեկ անգամ, 1946 թ. փետրվարի 1-ին, Երևանում, և այն էլ նախընտրական կամպանիայի շրջանակներում արտասանված ճառում, որը երկու օր անց հրատարակվեց «Սովետական Հայաստան» և «Կոմմունիստ» օրաթերթերում, այսինքն՝ տեղական, հանրապետական մամուլում¹⁵: Պահանջի ձեակերպումները հետևյալ բնույթի էին. «... Արտասահմանյան հայերի թիվը մոտ մեկ միլիոն է: Իհարկե, մենք բոլորին չենք կարողանա ընդունել Հայաստանի ներկայիս տերիտորիայում: Ամենաուշագիր հաշվարկումով... մենք առաջիկա տարիներում Հայաստանի ներկայիս տերիտորիայում կարող ենք ընդունել մաքսիմում 350-400 հազար մարդ: Այնինչ ցանկացողները շատ ավելի շատ են: Մենք ինչպես պետք է վարվենք մնացածների հետ: Մնացած 500-600 հազար հայերին ընդունելու համար, մենք հարց ենք դնում, որ Սովետական Հայաստանին վերադարձվեն Թյուրքիայի կողմից զավրված հայկական մարզերը [ընդգծումը մերն է – Հ. Մ.], «Թյուրքիայի կողմից բոնի կերպով զավթված այդ [Ղարսի և Արդահանի օկրուգներ] և մյուս հայկական մարզերը վերադարձնելու վերաբերյալ հայերի պահանջը արդարացի պահանջ է», «Եվ միայն դրանից [օրինական պահանջների բավարարումից] հետո մենք կարող կլինենք հայտարարել, որ պայմաններ ենք ստեղծել արտասահմանում գտնվող և իր ժամանակին իր հայրենի հարազատ հողերից Թյուրքիայի կողմից վտարված բոլոր հայերին վերադարձնելու համար»: Հայկոմկուսի ղեկավարն իր խոսքում անդրադառնում է նաև XX դարասկզբի իրադարձություններին, քննարկելով Թուրքիայի վարչապետ Սարաջօղլուի հայտարարությունը մամուլի համար, ուր շոշափվում էր

¹⁵ «Միուրյան Սովետական Երևանի ընտրական օկրուգի ընտրողների ժողովը: Ընկ. Գր. Հարույնյանի նախից», Սովետական Հայաստան, 3 փետրվարի 1946 թ., թիվ 29: «Общее собрание избирателей Ереванского избирательного округа. Из речи тов. Арутюняна Гр. А.», Коммунист, 3 февраля 1946 г., № 29: Զարդին անդրադարձ եղավ նաև «Պրավդայում», սակայն երկրորդ էջի ստորին ձախ անկյունում, այսինքն՝ ամենաշերեացող տեղերից մեկում, իսկ մեզ նետարքերող հարցը շոշափված էր ընդամենը մեկ նախադասությամբ. “Весь армянский народ ставит вопрос о возвращении Советской Армении армянских земель, насильственно захваченных Турцией” («Ողջ հայ ժողովուրդը հարց է բարձրացնում՝ Թուրքիայի բռնագրաված հայկական տարածները Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու մասին», անու «В столице Армении,” Правда, 5 февраля 1946 г.: Քիչ ավելի շատ մակերես էր նվիրված, սակայն նոյնական չերեացող տեղում (երրորդ էջի ստորին ձախ անկյունում) Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ բորբակից-անդամ Ալեքսեյ Զիվկեգովի Մոսկվայում, ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին կից գործող բարձրագույն դպրոցների կոմիտեի լեկցիոնն դահլիճում կարդացած հրապարակային դասախոսությանը, որը վերնագրված էր «Հայաստան և Թուրքիա»: Հրապարակման մեջ Հայաստանին իր պատմական հողերի վերադարձի անհրաժշտությունը կրկին պայմանավորվում էր հայրենադարձության գործոնով: Տե՛ս «Армения и Турция,” Правда, 22 февраля 1946 г.:

1918 թ. իրադարձությունների գնահատականը (այդ թվում այսպես կոչված «հանրաքվեն» Կարսում և Արդահանում), նշում է Թյուրքահայաստանի մասին դեկրետը, նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, հընթաց «շնորհակալության խորին զգացմունքն» է հայտնում «հայ ժողովրդի փրկարար իոսիֆ Վիսսարիոնովիշ Ստալինին», նշում է «ոռուսները որպես հայ ժողովրդի իսկական բարեկամներ» հանգամանքը, և այն: Իր խոսքի ավարտական մասում Գրիգոր Հարությունյանն ասում է. «Հայ ժողովուրդը, որն այնպես ակտիվորեն մասնակցել է թյուրք կառավարության ազրեսիայի դեմ մղվող պատերազմներին, հայ ժողովուրդը, որն այնպես արիաբար մարտնչել է Հայրենական մեծ պատերազմում Փաշիստական Գերմանիայի դեմ, հավատացած է, որ նրա արդարացի պահանջները այս անգամ արդեն կրավարարվեն: Սովետական Միության ժողովուրդների պաշտպանությամբ, Միութենական կառավարության պաշտպանությամբ, մենք կհասնենք մեր օրինական պահանջների բավարարմանը»:

Վրաստանի պարագայում որդեգրվեց այլ մոտեցում: 1945 թ. ամռանը հանրապետության կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Կանդիդ Զարկվիանին հարցը քննարկեց հանրապետության ղեկավարության հետ, ինչից հետո գիտական հաստատությունների առջև ինսդիր դրվեց պատրաստել պատմապազգագրական ու աշխարհագրական տեղեկանք, որտեղ կհիմնավորվեր Բաթումի օկրուգի հարավյային հատվածի, Արդվինի, Արդահանի և Օլթիի շրջանների բացարձակ պատկանելությունը վրաց ժողովրդին: Դրանից հետո Վրացական ԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Գեորգի Կիկնաձեն նամակով դիմում է ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ Լավրենտի Բերիային, ապա և ինքն է մեկնում Մոսկվա: Վրացական կողմի նամակում նաև բողոք էր հայտնվում, որ Հայաստանի ներկայացրած տեղեկանքի հիման վրա ԽՍՀՄ փոխարտգործնախարարի կազմած տեղեկանքում Արդահանի և Օլթիի շրջանները նախատեսվում է միավորել Հայաստանին¹⁶: 1945 թ. սեպտեմբերի 4-ին Գ. Կիկնաձեն յոթ կետից բաղկացած մեկ այլ տեղեկանք («Կ տորոսу о грузинских территориях, включенныхых в состав Турции») է ներկայացնում ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վլաչեսլավ Մոլոտովին և երկու փոխարտգործնախարարներին՝ Անդրեյ Վիշինսկուն ու Վլադիմիր Դեկանովովին: Դրանում առաջարկվում էր Վրաց. ԽՍՀ-ին միացնել նախկին Բաթումի օկրուգի հարավյային մասը, Արդահանի, Արդվինի և Օլթիի օկրուգները¹⁷: Այդ տեղեկանքին կցվում էր 14-էջանոց մեկ այլ տեղեկանք (վերնագրված «Об отторгнутых Турцией грузинских провинциях»), կազմված ակադեմիկոս Սիմոն Ջանաշիայի (որը Վրացական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս Ջամիլ Գասանլы, СССР-Турция: от нейтралитета к ходовой войне, с. 267-268:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 269:

փոխնախագահն էր) կողմից: Սրա պատմական մասը, կարելի է ասել, նույնական էր ստորև դիտարկվող երկու վրաց ակադեմիկոսների նամակի հետ¹⁸:

Հայաստանի ու Վրաստանի հանրության համար փակ այս անցուղարձին հետևում է որակապես այլ քայլ՝ խնդրի հանրայնացում (սակայն միանգամայն տարբեր կերպ) թե՛ Վրաստանի, թե՛ ԽՍՀՄ մակարդակով: 1945 թ. դեկտեմբերի 14-ին, ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարների մոսկովյան հանդիպումից (դեկտ. 16-26) երկու օր առաջ Թբիլիսիի «Կոմունիստ» թերթում վրացերեն հրապարակվում է ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիայի և Ն. Բերձենիշվիլու նամակը «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերտառությամբ¹⁹, որը դեկտեմբերի 20-ին թարգմանվում ու հրատարակվում է Համկ(բ)կ ԿԿ-ի, ԽՍՀՄ աշխատավորների պատգամավորների խորհուրդների և Կարմիր բանակի բազմամիլիոն տպաքանակ ունեցող մամուլի պաշտոնական օրգաններում «Պրավդա», «Իզվեստիա» և «Կրասնայա Զվեզդա»: «Պրավդայի» պարագայում այն գրավում էր երկրորդ էջի շուրջ երեք քառորդը²⁰: Հոդվածն ամբողջությամբ հեռարձակվում է Մոսկվայի ուղղուցված: Ընդարձակ նամակ-հոդվածում հեղինակները հանգամանալի էքսկուրս են կատարում պատմության խորքերը (հասնելով մինչև մ.թ.ա. II հազարամյակ)²¹, և պատմականից զատ նաև ազգագրական, քաղաքական, մշա-

¹⁸ Նույն տեղում, էլ 270-273:

¹⁹ Այդ մասին ընթերցողներին աելեկացվում է «Պրավդայում» տպագրված հոդվածի ներածական պարզաբնանման մեջ. “В тбилисской грузинской республиканской газете «Коммунисти» 14 декабря опубликовано письмо в редакцию академиков Джанашиа и Бердзенишвили под заголовком «О наших законных претензиях к Турции». Ниже приводится перевод этого письма” («Թբիլիսիի հանրապետական վրացերեն Կոմունիստ թերթի դեկտեմբերի 14-ի համարում հրատարակվել է ակադեմիկոսներ Ջանաշիայի և Բերձենիշվիլու «Թուրքիայից մեր օրինական պահանջների մասին» վերտառությամբ նամակը: Ստորև թերվում է այդ նամակի բարգմանուրյունը»), *Правда*, 20 декабря 1945 г., № 301: Բնուրագրական է, որ արտզործնախարարների այդ հանդիպման առիվ բացակայում է որևէ արձագան Հայաստանից, փոխարեն առկա են երկու հեռագրեր ԱՄՆ-ից, որոնք, ի տարբերություն մամուլի հրապարակման՝ չեն ունեցել հանրային դրսերում խորհրդային բաղադրյաների համար: Տեխստերը տես «Телеграммы Армянского Национального Совета в Америке и Американского Комитета за справедливое отношение к Армении Совещанию Министров Иностранных Дел в Москве,” в кн.: *Арmenia и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 183-184.

²⁰ С. Джанашиа, доктор исторических наук, действительный член Академии наук Грузинской ССР, Н. Бердзенишвили, действительный член Академии наук Грузинской ССР, “Письмо в редакцию газеты «Коммунисти» о наших законных требованиях к Турции,” *Правда*, 20 декабря 1945 г., № 301.

²¹ Տես Ջամիլ Գասանլы, *СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне*, с. 315.

²² Հընթաց (բայց ոչ ի միջի այլոց) նշվում էր, որ X դարում վրացական տիրապետության տակ են եղել Կարինը, Հարբը, Ապահովնիքը, Թերշանը, Տարոնը, Մանազկերտը, որ Վրաստանի հարավային սահմանը հասնում էր Վանա լին և այլն:

կութային ու այլ տվյալներով «հիմնավորում» են իրենց պահանջները Վրաստանի տարածքի մաս կազմող, Թուրքիայի կողմից «1920 թ. վերջին – 1921 թ. սկզբին բռնազավթված Արդահանի, Օլթիի, Արդվինի օկրուգների և Բաթումի օկրուգի հարավային մասի, ինչպես նաև ավելի վաղ գրավված բնիկ վրացական հողերի նկատմամբ»: Նամակում բազմիցս, որպես Հարավային Վրաստանի մաս, հիշատակվում է Տաօ-Կլարշեթին (Տայք-Կղարջը): Բնութագրական է, որ «յուրահատուկ վրացական ճարտարապետության փայլուն հուշարձանների» շարքում հիշատակվում էին (վրացական տառադարձությամբ) 12 հոգեոր կառուցներ, որոնցից 5-ը Տայքում էին (Քանակ, Խախու, Օշկ, Իշխան²³, Փանակերտ), Շատրերդն էլ հայկական եկեղեցիներ ունեցող ամրոց-բնակավայր էր Կղարջըում: Նամակ-հոգվածի վերջնամասում վրացի գիտնականները հայտարարում են, որ «Վրաց ժողովուրդը պետք է հետ ստանա իր հողերը, որոնցից նա երբեք չի հրաժարվել և չի էլ կարող հրաժարվել: Մենք նկատի ունենք Արդահանի, Արդվինի, Օլթիի, Թորթումի, Խսպիրի [Սպերի], Բայրուրթի, Գյումուշիաների, Արևելյան Լազիստանի (Ներառյալ Տրապիզոնի և Կերասունի) շրջանները, այսինքն՝ [որոնք] Վրաստանից խլված հողերի մեկ մասն են միայն»²⁴: Այսպիսով, առանց Կարսի անունը տալու, այստեղ հիշատակվում են Կարսի մարզի մաս կազմող շրջանները՝ Արդահան և Օլթի:

Այս փաստաթուղթն իր գիտական «հիմնավորվածությամբ» և պաթոսով բնավ համարելի չէ երկուսուկես ամիս անց հնաձ կուսակցական-քաղաքական գործիչ Քրիսոր Հարությունյանի վերը հիշատակված ճառի առանձին դրվագների հետ: Սա շատ ավելի ուժեղ, ավելի հզոր և ազդեցիկ տեքստ է: Եվ

²³ Պետք է նկատել, որ Օշկվանք, Խախու և Խշխան տաճարները 1878 թ. Բեովինի պայմանագրով մնացել են Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, այսինքն՝ Կարսի մարզի մաս չեն կազմում: Տե՛ս Արկադի Ակոպով, «Օլթիի օկրուգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 1878-1897 թթ.», Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 12, խմբ. խորհուրդ Ա. Մելքոնյան և ուրիշներ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2011, էջ 208-209:

²⁴ Հասկանալի է, որ այս պահանջները ներկայացվել են Ստալինի գիտությամբ, քանի որ առանց նրա բովածվության ոչ չեր համարձակվի նման բովանդակությամբ հոդված տպագրել: Տե՛ս Քրիստինե Մելքոնյան, ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները, էջ 87: Անուղղակիորեն դա է հաստատում նաև 1945 թ. հոկտեմբերին նոյն ակադեմիկոսների՝ Ստալինի հետ հանդիպման փաստը, որի ժամանակ կայացած գրույցները հանգամանալի ներկայացված են նիկո Բերենիշվիլու վերջերս ոռուերեն թարգմանված և հանրությանը մատչելի դարձած հուշերի մի դրվագում: Զրոյցներում մեծ տեղ է հատկացվել Վրաստանի և տարածաշրջանի պատմության և, փաստորեն, Ստալինի ուղարկի ցուցումներով ձևավորվող պատմաշինարարության հարցերին: Մանրամասն տե՛ս “Сталин, безусловно, был грузинским патриотом...”,

<http://politforumi.com/rus/1044/niko-berdzenishvili-stumrad-stalintan.html> (22.12.2011);

<http://www.kavkazoved.info/news/2012/11/28/berdzenishvili-stalin-bezusloveno-bylgruzinskim-patriotom.html> (28.11.2012) □ Վերոնշյալ աղբյուրը հուշելու և բննարկումների համար շնորհակալություն եմ հայտնում Հարություն Խուրանյանին:

որ պակաս կարեոր չէ ստորագրված է գիտնական-ակադեմիկոսների կողմից: Հայաստանի ղեկավարի խոսքում պատմական հիմնավորման փորձ անգամ շկա՝ մի քանի բառերից ու կիսատ արտահայտություններից զատ²⁵ և շեշտը դրված է գերազանցապես հայրենադարձության գործոնի վրա, որը չի կարող կենսագործվել առանց լրացուցիչ հողերի, մինչդեռ վրաց պարագայում շեշտագրումը լրիվ այլ է այս հողերը պետք է մե՛զ (վրացիներին) վերադարձվեն, քանի որ դրանք հազարամյակներ շարունակ մե՛րն են եղել: Եվ խոսք անգամ շկա ո՞չ ոռւս, ո՞չ ԽՍՀՄ ժողովուրդների օժանդակության մասին, ո՞չ էլ հույսեր են կապվում ԽՍՀՄ կառավարության հետ: Հեղինակների վստահությունը՝ լսու տեքստի, գալիս է միայն ու միայն իրենց խնդրի արդարացիության գիտակցումից: Սա իսկական պահանջատիրական տեքստ է, որին անմիջապես տեղյակ դարձավ ողջ աշխարհը²⁶:

Եթե մինչ այս հրապարակումները Տայքի և նրա ճարտարապետական ժառանգության խնդիրը քննարկվում էր մասնագիտական համեմատաբար նեղ շրջանակներում (Բաքրաձե-Միքելաձե, Թաղայշվիլի, Մառ, Զուբրինաշվիլի)²⁷, ապա վրացալեզու և ոռուսալեզու այս հոդվածների շնորհիվ այն դարձավ լայն գանգվածներին հուզող քաղաքական հարց²⁸: Ուզում եմ հատուկ շեշտել՝

²⁵ Զի բացառվում, որ պատմական հիմնավորման բացակայությունը պայմանավորված էր արդեն իսկ դրա առկայությամբ «Պրավդայում» և հակառակ, կամ, համենայն դեպս, վիճարկվող թեզեր առաջ բաշելը կնշանակեր հակառակվել երկրի բարձրագույն դեկավարին: Միաժամանակ պեսն է նշել, որ խորքային պատմական հիմնավորումը գրեթե իսպառ բացակայում էր նաև թիվ 13 ծանրագրության մեջ հիշված Հայկական ԽՍՀ արտադին գործերի նախարար Սահակ Կարապետյանի ներկայացրած տեղեկանքում:

²⁶ «Նամակին» աշխարհի արձագանքների մասին տե՛ս **Джамиль Гасанлы, СССР-Турция: отнейтралитета к холодной войне**, с. 321, 328-336:

²⁷ **Д. З. Бакрадзе**, *Статьи по истории и древностям Грузии*, СПб., 1887. Приложение к LV-му тому Записок императорской Академии наук, № 1; **Н. Я. Марр**, “Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах”; **Его же**, “Введение,” в кн.: **Георгий Мерчул**, *Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст*. Введение, издание, перевод **Н. Марра**. СПб., 1911; **Его же**, *Батум, Ардаган, Карс: исторический узел межнациональных отношений Кавказа*, Петроград, 1922; **Е. Такайшвили**, *Источники грузинских летописей. Три хроники*, Тифлис, 1900; **Его же**, “Бана,” в кн.: *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества*, вып. XII, под ред. графини **Уваровой**. Москва, 1909, с. 88-117; **Его же**, *Альбом древнегрузинской архитектуры*, Тбилиси, 1924 (на груз. яз.); **Его же**, *Археологическая экспедиция в Кола-Олтиси и Чанглы в 1907 г.*, Париж, 1938 (на груз. яз.); **Г. Н. Чубинашвили**, *История грузинского искусства*, т. 1. Тбилиси, 1936 (на груз. яз.); **Г. Н. Чубинашвили, Н. П. Северов**, *Пути грузинской архитектуры*, Тбилиси, 1936.

²⁸ Հանուն արդարության պեսն է նկատել, որ Տայքի պատմությանն ու որոշ հուշարձաններին նվիրված բննարկումներում և ոսումնասիրություններում այդ երկամասը որպես վրացական տարածք դիտարկելու փորձեր եղել են մինչև 1945 թ. «Պրավդայի» հրապա-

Խորհրդային Միությունում Տայքի հարցն առաջին անգամ հրապարակայնորեն քաղաքականացվեց Վրաստանի՝ գիտական հանրության կողմից (պետական-կուսակցական ղեկավարության պատվերի պայմաններում):²⁹ Անկախ այն հանգամանքից, որ (մեր գնահատմամբ) «Պրավդայում» հրատարակված հոդվածը կառուցված էր կեղծ գիտական հիմքերի վրա, սակայն աստիճանաբար Տայքի (Վրացական ձևակերպմամբ՝ Տաօ-Կլարշեթիի) հարցը դարձավ նաև Վրաստանի ժողովրդի ազգային ինքնության մաս: Միևնույն ժամանակ «Պրավդայի» հրատարակմամբ նրա բազմամիլիոն ընթերցողների՝ այսինքն խորհրդային քաղաքացիների մեջ հնարավորություն ստեղծվեց ամրագրելու այն գաղափարը, որ Թուրքիան Վրաստանից է հողեր գրավել և պարտավոր է Վրաստանին հողեր վերադարձնել:³⁰ Հայաստանի անունն այս համատեքստում չէր շոշափվում:

Եվ այս հետնախորքի վրա հանկարծ 1946 թ. երկանում, Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության և Ակադեմիայի պրեզիդենտ Հովսեփ Օրբելու որոշմամբ ու խմբագրությամբ հրատարակվում է ն. Մ. Տոկարսկու “Արխիտեկտуրա ժրանակագիր” ժամանակակից շուրջ 400 էջ ու 165 լուսանկարներով ու գծագրերով, 4.000 օրինակ տպաքանակով աշխատությունը: Հեղինակն անդրադառնում է նաև հայ-վրացական ճարտարապետա-

րակումը վերը նիշված Թաղայշվիլու և Զուրինաշվիլու աշխատություններում: Սակայն մի բան է դրա մասին պարզապես նշելը, մեկ այլ բան, երբ այն դատնում է ազգային հայեցակարգի բաղկացուցիչ մաս: Տե՛ս, մասնավորապես, Ս. Միթելանկի/Դ. Բամբակեանի ելույրը և Ե. Թաղայշվիլու աշխատությունը: Տե՛ս *Труды V Археологического съезда в Тифлисе*, под ред. граф. *Уваровою*, Москва, 1887, с. LXXXVIII-LXXXIX; Е. Такайшвили, *Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии*, Тбилиси: изд-во АН Грузинской ССР, 1952 (գրքի խմբագիր Ա. Շանհանի առաջին իսկ էջում նշում է, որ աշխատությունը շարադրվել է 1953 թ.-ից 35 տարի առաջ, այն է 1918 թ.):

²⁹ Վրաց ակադեմիկոսների ներկայացրած տարածային պահանջները կրկնվեցին ուղիղ երկու ամիս անց (Գրիգոր Հարույոնյանի խոսից՝ երեք շաբաթ հետո) Վրացական ԽՍՀ կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտրոնի առաջին բարտութար Կանդիդ Զարկվիանիի խոսիում. “Но остается неосуществленной одна вековая мечта грузинского народа: восстановление территориальной целостности Грузии. Вне ее границ все еще остаются исконные грузинские земли, районы Артаана (Ардагана), Артвини, Ольты, Тортума, Байбурта, Испира, Гюмюшханэ, Лазистан. Поэтому понятны настойчивые требования грузинской советской общественности о возвращении Грузии отторгнутых от нашей Родины территорий, являющихся колыбелью культуры и государственности грузинского народа,” տե՛ս Կ. Չարквиани, “25-летие Советской Грузии,” *Правда*, 25 февраля 1946 г.: «Խամակի» պատվեր լինելու հանգամանքը շեշտվում է նաև Զ. Հասանլիի աշխատությունում, տե՛ս Ջամիլ Գասանլի, *СССР-Турция: отнейтралитета к холодной войне*, с. 316-317:

³⁰ Արդեն իսկ 1949 թ. վրաց գրող Իլյա Մոսաշվիլին նեղինակում է «Զրասույզ արված քարեր» (“Потопленные камни”) վերնագրով պիես, նվիրված Թուրքիայի կողմից Վրաստանից խված հողերում վրացիների մղած ազատագրական պայմանների մասին: Այդ պիեսի համար հեղինակը 1951 թ. արժանացավ ստալինյան մերժանակի (երկրորդ աստիճան), իսկ գլխավոր դերակատար Ակակի Խորավան արժանացավ նույն մերժանակի երրորդ աստիճանին:

կան առնչություններին ու դրանով շբավարարվելով, «համարձակվում է» 15 էջ նվիրել Տայքի X դարի ճարտարապետական դպրոցին՝ հոգևոր կառուցների մեջ հիմնականում տեսնելով հայ ճարտարապետության դրսևորումներ³¹ և առաջին իսկ պարբերության մեջ նշելով, որ բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էին քաղկեդոնականություն ընդունած հայերը³²:

Վրաց մասնագիտական (թերեւ նաև քաղաքական) շրջանակներում ն. Տոկարսկու գրքի Տայքին վերաբերող հատվածն առաջին հերթին ընկալվում է իբրև ոտնձգություն «իրենց» տարածքների նկատմամբ: Եվ պատասխանը չի ուշանում: Սակայն այն որակապես տարբերվում էր քննության ենթակա աշխատությունից արդեն իսկ իր վերնագրով. 1947 թ. առանձին գրքույկի (53 էջ, 5.000 տպաքանակով) ձեռով Թթիլիսիում լուս է տեսնում ակադ. Ջանաշիայի «Պատմական ճշմարտության խեղաթյուրման մի օրինակի մասին: ն. Տոկարսկու «Հին Հայաստանի ճարտարապետությունը» գրքի առթիվ» ոռուսալեզու աշխատությունը³³: Ակադեմիկոսի՝ ն. Տոկարսկու գրքին տրվող և անթաքուց կոպտությամբ աշքի ընկնող որակումները («պատմության լիկվիդատոր» և այլն) խիստ բնութագրական էին ժամանակաշրջանին: Ընդ որում, գրքույկի էջերի ճնշող մեծամասնությունը՝ շուրջ 80%-ը (էջ 11-53), նվիրված էր ն. Տոկարսկու աշխատության 15 էջանոց Տայքի հատվածի քննությանը, ավելի ճիշտ՝ մերժմանը³⁴: Ինչու՞: Թերեւ այն պատճառով, որ, ինչպես անթաքուց գրում է «քննադատության» հեղինակը, «[Տոկարսկու] Գրքի «մեխր» փորձ է ամբողջ հարավային Վրաստանը, իր բնակչությամբ և մշակութով ներկայաց-

³¹ Н. М. Токарский, “Тайская архитектурная школа X в.”, в кн.: Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1946, с. 200-214: ն. Տոկարսկու գիրքը՝ լրացված և վերախմբագրված, վերահրատարակվեց 15 տարի անց, սակայն առանց Տայքին նվիրված գլուխ: Տե՛ս Ն. М. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV веков, Ереван: Армгосиздат, 1961: Այդ մենագրույթյան համար 1962 թ. նա ստացավ արվեստագիտուրյան դոկտորի գիտական աստիճան: Թերեւ 1970-ական թթ. առաջին կեսին էր, որ նա շարադրեց Տայքի ճարտարապետությանը նվիրված իր աշխատուրյունը (68 էջ տեքստ, 73 լուսանկար և գծագիր), որը լուս տեսավ նրա մահվանից հետո միայն: Տե՛ս Ն. М. Токарский, Из истории средневекового строительства в Тайском княжестве, отв. ред. М. М. Асратян, Ереван: изд-во «Айастан», 1988.

³² Դա ինչում էր հետևյալ կերպ. «Основную массу населения составляли армяне, бывшие здесь исконными приверженцами халкидонитства [...]», Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, с. 200.

³³ Акад. С. Джанашиа, Об одном примере исказжения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского “Архитектура древней Армении”, Тбилиси: изд-во «Заря Востока», 1947.

³⁴ Բնութագրական է, որ Սիմոն Ջանաշիայի գրելով չի կորցրել իր այժմեականությունն անգամ մեր օրերում, ինչի վկայությունն է աշխատուրյան արտասպումը վերջերս լուս տեսած հետևյալ ժողովածուում. Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии, научн. ред.: акад. Давид Мусхелишивили. Тбилиси, 2009, с. 11-64:

նել իբրև այլ ազգային [իմա՝ հայկական] աշխարհ»³⁵, «այդ հանրահայտ փաստերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունը, դրանց ներկայացնելը հրեշտակոր աղավաղման տեսքով, Տոկարսկուն պետք է եղել այլ, ո՛չ գիտական նպատակ-ների համար»³⁶:

1947-ի տարեվերջին Կարսի ու Արդահանի անունը կրկին շոշափվում է խորհրդային կենտրոնական մամուլի՝ «Պրավդայի» և «Իզգեստիայի» էջերում (Հոկտեմբերի 28), այս անգամ ՄԱԿ-ում ԽՍՀՄ ներկայացուցիչ Վիշինսկու կողմից³⁷, ու կրկին հնչում է ձևակերպում, որ այդ հողերը վրացական են և պետք է վերադարձվեն Վրացական հանրապետությանը, վրաց ժողովրդին: Հատկանշական է, որ խորհրդային քաղաքական գործիչն իր խոսքում որպես հիմնավորում նշում է վրացի երկու ակադեմիկոսների հրապարակումը «Պրավդայում»³⁸: Մինչդեռ հայերի ու Հայաստանի առնչությունն այդ հողերին հանրությանը մատչելի կենտրոնական, պաշտոնական մամուլում, ինչպես նաև պաշտոնական հռետորաբանության մեջ, արդեն չի բարձրածայնվում:

Փոխարենը, Տոկարսկու գիրքը մեկ տարի անց գրախոսվում է հայաստանյան գիտնականների կողմից (Բ. Առաքելյան, Վ. Հարությունյան)³⁹ և որակվում

³⁵ С. Джанашիա, *Об одном примере искажения исторической правды*, с. 11.

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 31:

³⁷ “Речь А. Я. Вышинского на заседании политического комитета Генеральной Ассамблеи 24 октября 1947 г.” *Правда*, 28 октября 1947 г., № 286.

³⁸ Ճառում հղում էր արվում Գլխավոր ասմբելյանս Թուրքիայի ներկայացուցի [պրն Սարփեր] խոսիմ, որը մերարդում էր ԽՍՀՄ-ին Թուրքիայից որոշ տարածեներ վեցներուն ուղղված բարոզություն իրականացնելու մեջ, «նկատի ունենալով Կարսը, Արդահանը, և [Թուրքիայի ներկայացուցիչը] հղում արեց մուկովյան մամուլում երկու վրացի ակադեմիկոսներին նամակին, որոնք ապացուցում էին, որ հենց այդ հողերը... բնիկ վրացական հողեր են: Դա այնքան համոզիչ է ապացուցված, որ ես խորհուրդ եմ տախիս պրն Սարփերին մեկ անգամ ևս ընթերցել վրացի ակադեմիկոսների (դա Զանաշիան և Բերձենիշվիլին են, Վրացական գիտուրյունների ակադեմիայի իսկական անդամներ) նամակը, որոնք միանգամայն ակադեմիական ոճով, ապրուներին ընդարձակ հրումներ կատարելով [ցոյց են տախիս], որ նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ Թուրքիան գրավել էր այդ շրջանները, այնուամենայնիվ անխարար էր բողել իրենց իսկ վրացական անվանումները: 1595 թ. հրապարակվել էր «Վրացական [Գուրջաստանի] վիլայեթի ընդարձակ ուեստը [դավրար]» փաստարություրը, որը ներկայում պահվում է Վրացական գիտուրյունների ակադեմիայում, որը, ի թիվս այլ շրջանների, նկարագրում է և այնախիս [շրջաններ], որախիմ են Զիլդիրի, Պողկովի, Փանյակի (Բանա), Արդահանի, որտեղ ապրում են միայն վրացիներ, որտեղ շնչին հանակուրյամբ բուրֆեր կան, կամ բնավ չկան: Եվ, այդպիսով, այդ նամակի հեղինակները խաղաղ ծնով, ինչպես և վայել է ակադեմիկոսներին, որոնք, ինարկե, շատ հաղացիական անձինք են, հանդես են գալիս այն բանի օգտին, որ այդ հողերը վերադարձվեն Վրացական հանրապետությանը, վրաց ժողովրդին պատմական, ազգագրական, բաղամական և այլ հիմքերով: Դա արդարացի է այն պատճառով, որ այդ հողերը վրացական են»: Տե՛ս նաև. **Քրիստինե Մելքոնյան**, ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները, էջ 109-110:

³⁹ Բ. Առաքելյան, Վ. Հարությունյան, «Գրախոսություն. Հ. Մ. Տոկարսկի, “Архитектура древней Армении,” Издательство Академии наук Армянской ССР, Ереван, 1946,

որպես «բուրժուական նացիոնալիզմին» տուրք տվող աշխատանք⁴⁰, իսկ Տայքի մասով նշում է, որ «Միանգամայն արատավոր է Տոկարսկու գրքի «Տայքի ճարտարապետական դպրոցը X դարում» խորագիրը կրող գլուխը: Նախ, պետք է ասել, որ հայ ճարտարապետության պատմությանը վերաբերող գրքում այս գլուխն անարդարացի և տենդենցիոն կերպով է տեղ գտել, որովհետև X դարում Տայքի ճարտարապետությունը հայկական չէր, կամ ինչ-որ ինքնուրույն դպրոց չէր ներկայացնում, ինչպես պնդում է Տոկարսկին (էջ 202), այդ դարում Տայքում և Կղարջքում (Տառ-Կղարջեթ) կարող է խոսք լինել միայն վրացական ճարտարապետական դպրոցի և վրացական ճարտարապետության մասին: Իշխանի, Օշքի, Տբեթի, Խախուլի ճարտարապետական հուշարձանները վրաց ճարտարապետությանն են պատկանում»⁴¹: Գրախոսները եզրակացնում են. «Քերպած փաստերը վկայում են, որ հեղինակը շի ցուցաբերել անհրաժեշտ լրջության և պատասխանատվության զգացմունք այսպիսի մի կարևոր բնագավառին նվիրված իր սիստեմատիկ շարադրությունը կազմելիս: Նա շի կարողացել հաղթահարել մեր ճարտարապետության պատմության մի շարք կարևոր պրոբլեմները և, որ ավելի վատն է, իր գրքում թույլ է տվել հայկական և վրացական կողաքանների հակադրություն և պատմական փաստերի աղավաղում [ընդգծումն իմն է - Հ. Մ.]», «Այս ամենի համար, իհարկե, առաջին հերթին պետք է դատապարտել հեղինակին, սակայն կշտամբանքի են արժանի նաև հրատարակողները»⁴²: Զնայած ամենավերջին նախադասությամբ «կշտամբանքի» սլաքներն ուղղվում էին Պատմության ինստիտուտին (որի աշխատակիցն էր Տոկարսկին)⁴³, սակայն պարզ էր, որ խոսքը վերաբերում էր Հովհաննեփ Օրբելուն, ով հրավիրել էր գրքի հեղինակին Հայաստան և ում անունն էր շեշտված գրքի վերնագրի հաջորդ իսկ էջում: Նկատենք, որ 1947 թ. հունվարին Հովհաննեփ Օրբելին արդեն ազատվել էր Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտի պաշտոնից սեփական դիմումի համաձայն⁴⁴:

382 страници, с 96 таблицами», *Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ, 1948, թիվ 2, էջ 79-88:*

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 80, 81:

⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 81:

⁴² Նոյն տեղում, էջ 88:

⁴³ 1941 թ. ապրիլից մինչև 1945 թ. ապրիլը Ն. Մ. Տոկարսկին Հայաստանի պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի նախագահի տեղական էր: Նոյն թվականին «Փոխարքվելով Հայկական ՍՍՀ նորաստեղծ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը, տարիների ընթացքում կատարած հետազոտությունների իր արդյունքները Տոկարսկին ամփոփեց «Հին Հայաստանի հարտարապետությունը» ստվարածավալ մենագրության մեջ (1946): Տե՛ս Վ. Հարությունյան, «Ն. Մ. Տոկարսկի» [մահախոսական], ՊԲՀ, 1978, թիվ 1, էջ 293:

⁴⁴ Տիրան Մարությանի անձնական արխիվում պահվում է ակադեմիկոս Վարագրատ Հարությունյանի 2004 թ. նոյեմբերի 30-ով թվագրվող նամակը Մարությանին, ուր նամակագիրը, անդրադառնալով Տոկարսկու գրքի գրախոսականի հարցին, գրում է. «Հարկ եմ

Թերևս գրաքննության⁴⁵ արժեքի նման գրախոսականների շարժանանալու ցանկությունն էր պատճառն այն իրողության, որ հետագա երկու տասնամյակի ընթացքում հայաստանյան մասնագիտական հրատարակություններում Տայքի հուշարձանները դիտարկվում էին լոկ համեմատությունների համատեքստում, ինդիր չէր դրվում հարցի նկատմամբ ավելի համալիր մոտեցում որդեգրելու⁴⁶: Լայն առումով դա նաև խորհրդացին «ժողովուրդների բարեկամության» և «սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի» կեղծ գաղափարախոսությունների գրւառում էր: Ահա նման իրավիճակում, 1960-ականների սկզբին Տիրան Մարությանը շարադրեց «Քանակ տաճարը» աշխատությունը, որը պետք է լուս տեսներ 1964 թ. և որի համար կարծիք էր գրել ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը⁴⁷:

համարում [նշել], որ այդ հոդվածում իմ բաժինը վերաբերում է միայն գրի կառուցվածքին, նրա ընթացքի նշգրիտ շարադրման, նաև առանց ընդգրկելու ուշ միջնադարը: Երբ վրացիները վայնասուն բարձրացրին գրի դեմ Տայքի կապակցությամբ, Հայաստանի կուսակցական վերին ասյանները պարտարեցին բաղամական գնահատական տալ, ինչը ստիպված եղավ կատարել Բարիկեն Առաքելյանը՝ հակառակ իր կամքի: Այս է նշմարտությունը»:

⁴⁵ Այս իմաստով բնուրագրական է պատմաբան Արման Կիրակոսյանի դիտարկումը. «Խորհրդային գաղափարախոսությունը և գրաֆինուրյունը խստորեն հետևում էին հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և հայ-բուրժական հարաբերությունների լուսաբանման և ուսումնախորյան հարցերում «Փնակերնացիոնալիզմի» և «դասակարգային» մոտեցման սկզբունքներին, գործող գաղափարախոսական շշանակները խախտողներին պատճում էին, նրանց ներկայացվում էին մեղադրաններ «նացիոնալիզմի և բուրժուական օբյեկտիվացման» մեջ»: **Արման Կիրակոսյան**, «Предисловие», в КН.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 49:

⁴⁶ Անգամ հայ նարտարապետության պատմությանը նվիրված առաջին ակադեմիական ընդհանրացնող աշխատանքում ընդամենը նկատվում է, որ Իշխանը կառուցել է Ներսես կարողիկոսը, և որ «X դարում Զվարթնոցի հորինվածքը իր դրսերումն է գտնում վրացական նարտարապետության մեջ, Բանայում [խոսք նույն Ներսեսի կառուցած Բանակ տաճարի մասին չ]...»: Տե՛ս. Ս. Խ. Մնացականյան, «Հայկական նարտարապետությունը VI դարի երկրորդ կեսից մինչև VII դարի վերջը», Ակնարկներ հայ արվեստի պատմության. 2. Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, խմբգիրներ Բ. Ն. Առաքելյան, Մ. Դ. Մազմանյան, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ. հրատ., 1964, էջ 163: Իրավիճակի դրական փոփոխությունն է արձանագրվում լոկ 1960-ականների վերջին, մանրամասն տես Ս. Բ. Առաքելյան, Վ. Մ. Արյունյան, Ս. Խ. Մնացականյան, *О некоторых вопросах истории армянской архитектуры (по поводу книги Г. Н. Чубинашвили «Разыскания по армянской архитектуре»)*, Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1969:

⁴⁷ Կարծիքով մասնավորապես գրված է. «Անձի պաշտամունքի տարիներին հայագետների համար վերացալ հնարավորությունը խոսելու Տայք երկրամասի պատմական հուշարձանների և նրա պատմության մասին: Պատմական սկզբնադրյութները և հնագիտական ավալները կարելի էր լուսաբանել միայն որոշ կանխամտածված տեսանկյունով: Միայն վերջերս, երբ հնարավորություն տրվեց խոսելու պատմության և մշակույթի հարցերի մասին օբյեկտիվ դիրքերից, ստեղծվեցին պայմաններ ուսումնասիրելու այնպիսի հարցեր, ինչպիսին է առաջադրված աշխատությունը»: **Տիրան Մարության**, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, էջ 181-182: Այսինքն՝ «Քանակ տաճարը» աշխատության

Սակայն դրան փոխարինելու եկավ «Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները» ավելի ընդարձակ աշխատությունը (Քանակին նվիրված առանձին գլխով), որը պետք է լուս տեսներ 1970 թ., բայց լուս տեսավ 1972 թ. 5.000 օրինակ տպաքանակով, որից 4.000 օրինակը Վրաստանի կոմկուսի կենտրոնի գաղափարական գծով քարտուղար Մտուրույի դրդմամբ, Հայաստանում նույն պաշտոնը զբաղեցնող Ռ. Խաչատրյանի կարգադրությամբ ոչնչացվեց⁴⁸: Սակայն կարճ ժամանակ անց, ընդառաջելով ստեղծագործական մի քանի միությունների առաջարկին, ՀԿԿ կենտրոնի առաջին քարտուղար Ա. Ե. Քոշինյանի կողմից կարգադրություն եղավ այդ գիրքը վերահրատարակել: Այն լուս տեսավ միայն 1978 թ.⁴⁹, սակայն նոր վերնագրով առանց «Տայք» անվան: Ժամանակ անց աշխատության փոքր-ինչ համառոտված տարբերակը տեղ գտավ Տիրան Մարությանի ռուսերեն մենագրության մեջ⁵⁰: Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանի հոգածությամբ 2003 թ. լուս տեսած «Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում» շուրջ 500 էջանոց աշխատության ավելի քան կեսը նվիրված էր Տայքի, ինչպես նաև Վրաստանի մի շարք առանցքային հուշարձանների դիտարկմանը:

Տիրան Մարությանի արխիվում կա երկու տետրակ, վերնագրված «Տայք. 1974» և «Պատմություն Տայքի ճարտարապետական» հուշ[արձաններին] նվիրված գրքերի տպագրության», ընդհանուր առմամբ 50 և 17 էջ ծավալով: Մրանցում մանրամասնորեն նկարագրվում են հեղինակի՝ 1963-64 թվականից ի վեր խնդրին անդրադառներու պատճառները, գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքը, հիշատակվում են ընտրված թեմատիկայի շուրջ խոսքով և գործով աջակցողները և ոգևորողները (օրինակ, ճարտարապետներ Հովհաննես Մարգարյան, Միքայել Մազմանյան, Արծվին Գրիգորյան, Ռաֆիկ Խորյաց, Լևոն Բաբայան, Մուրադ Համբարձումյան, Լևոն Ջորյան, գրողներ Հրաչյան, Թերո Խանզադյան, արվեստագետներ Մարտիրոս Մարյան, Ռուբեն Ջարյան, պատմաբաններ Սուլեյման Երեմյան, Ռաֆայել Թագեսյան, կուսակցական և հասարակական գործիչներ Ջոն Կիրակոսյան, Կարլեն Դալլաքյան, Հրաշյակ Սիմոնյան, Վարդգես Համազասպյան, Միհիթյան Դավթյան, հրատարակություն:

ստեղծումը առաջին հերթին պայմանավորված էր խորշովյան «ձնիալի» տարիների գործոնով:

⁴⁸ Տե՛ս Տիրան Մարության, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, էջ 182:

⁴⁹ Տիրան Մարության, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, «Սովետական գրող», 1978, 183 էջ (ռուսերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներով): Նկատենք, որ Ա. Ե. Քոշինյանը հանրապետության կոմիսարի ղեկավարի պաշտոնում մնաց մինչև 1974 թ. նոյեմբերը:

⁵⁰ Տիրան Մարության, Արхитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Анийской Богоматери..., Ереван: изд-во “Хорурдаин грох”, 1989, 269 с. (с резюме на английском языке). Գրքի տեխսախ 94 էջը, այսինքն՝ ավելի քան 1/3-ը, տեղադրված էր “Архитектурные памятники Глубинной Армении” վերնագի ներքո:

թյան դեկավարներ և բաժնի վարիչներ Մկրտիչ Սարգսյան, Գևորգ Արշակյան, Գրիգոր Զարեցյան, Վիկտոր Բալայան, Վոլոդյա Վարդանյան), ինչպես նաև տարբեր կերպ խոշնդրությունները (Վարագդատ Հարությունյան, Ստեփան Մնացականյան, Կենտկոմի քարտուղար Խորերտ Խաչատրյան, «Հայաստան» հրատ. տնօրեն Վահագն Մկրտչյան, «Սովետական գրող» հրատ. տնօրեն Հարություն Ֆելեքյան և այլք): Տետրակիներում հանգամանալիորեն ներկայացվում են հեղինակի գեգերումները Տայքի, Խորագույն Հայքի և «Արշտեկուրնու ոամառական հաղաքանի գրքերի տպագրության խնդրի շուրջ: Խորհրդահայ գրաքննությունն աշխատում էր ուղղակի, բայց ավելի շատ՝ անուղղակի ձևերով: Մարությանի գրքերի հրատարակման ճակատագրի հենքին կարելի է ասել, որ դրա հիմնական դրսերումներն էին.

- ամիսներով ու տարիներով գործը ձգձգելը (հատկապես դա «լավ» էր հաջողվում Հարություն Ֆելեքյանին, ով կարողացավ ուստերեն գրքի հրատակությունը 1982 թ.-ից ձգել մինչև 1989 թ.), այդ կերպ հեղինակին «կոտրելու» փորձերը,

- գրքի ձեռագիրը բազմիցս կարծիքի ուղարկելը և անգամ գրական արձագանքներից հետո, ժամանակ անց, կրկին նույն գիտահետազոտական և մշակութային հիմնարկությունները կարծիքի ուղարկելը,

- մասնագիտական հանրության ճանաչված ներկայացուցիչների կողմից գաղափարախոսական բնույթի պիտակավորումներով գրախոսականների հրապարակումը և այդպիսով որոշակի թեմայի ուղղությամբ հետազոտություններ իրականացնելու փաստացի արգելափակումը,

- մասնագիտական հանրության ճանաչված ներկայացուցիչների կողմից անորոշ, երկիմաստ կարծիքներ շարադրելը և այդ կերպ խնդիրը մասնագիտականից վարչարարական հարթություն տեղափոխելը: Այսինքն՝ այս պարագայում հենց այդ մասնագետներն (տվյալ գեպբում՝ ճարտարապետ-մասնագետներն) էին հանդես գալիս որպես գրաքննության իրականացման անուղղակի գործիքներից մեկը,

- վրացական գործոնի մասին հաճախ անուղղակի, երբեմն էլ պարզորոշ ակնարկներ անելը. «այդ վրացիներից պիտի հեռու մնալ», «գրքում վրացու անուն կա՞», չի՞ կարելի այդպիսիք հանել, ուրեմն չեմ հրատարակի» (Ֆելեքյան), «հեռու մնա այդ նյութից, շառուտ գործ է, գործ չունես, թեպետև դրանք մեր հուշարձաններն են» (Մազմանյան), կամ երբ հրատարակչության խմբագիր Մարգարիտ Թերզյանը «ջնջում էր այն բոլոր էջերը, որտեղ հանդիպում էր Զուբինաշվիլուն և Մնացականյանին»,

- «սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի» գաղափարախոսության միակողմանի կիրարկումը («մենք չպիտի լինենք վրացիների պես» և այլն), մասնավորապես վախը նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելուց: Այս վախը գալիս էր ստալինյան ժամանակներից, երբ նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելու արդյունքում տասնյակ հազարավոր խորհրդային քաղաքացիներ (այդ թվում և հազա-

րավոր հայ մարդիկ) հայտարարվում էին խորհրդացին իշխանության թշնամիներ, աքսորվում էին կամ պարզապես գնդակահարվում⁵¹: Ականատեսներից մեկի վկայությամբ, ՀԿԿ կե առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանն իբր ասել է. «տես, այս գիրքը (իր սեղանի վրա դրված Մարությանի «Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները») չենք կարողանում հրատարակել որոշ անառողջ մարդկանց պատճառով, որոնք մեզ մեղադրում են նացիոնալիզմի մեջ»:

● ՀԿԿ Կենտկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի անհարկի միջամտությունները հրատարակական գործերին, այս պարագայում՝ Տայքի ու Վրաստանի հուշարձաններին առնչվող խնդիրներին: Մեջբերում եմ «Հայաստան» հրատարակչության տնօրեն Վահագն Մկրտչյանի ձևակերպումները. «բայց այնուամենայնիվ այս բոլորը չենք համաձայնեցրել [Կենտկոմի հետ]» կամ «եթե Կենտկոմը, որ իր որոշմամբ ենք արել [գրքի ոչնչացումը], այժմ էլ մեզ նորից կանչի և նոր կարգադրություն անի, կմտցնենք 1975 թ. Փինանսական պլանի մեջ, պատահականորեն, եթե տեղ բացվի, կարող ենք [19] 74 թ. IV կվարտալ տեղավորենք»: Նա էր, ի մասնավորի, նաև ստիպել «Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները» գրքից հանել ֆրանսերեն ամփոփումը, հրատարակչության որոշմամբ էր, որ գրքում տեղ չէր գտել անվանացանկը և անվանաթերթի ուսուերենը, վերջապես «վերևից» ստացված հրահանգի հիման վրա նրա անմիջական կարգադրությամբ էր սկսվել արդեն լուս տեսած «գրքի կտրատումը»:

Այսպիսով, Տայքի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության հարցն իր մեջ ունի նկատելի քաղաքական բաղադրիչ և խորհրդահայ գրաքննության հետ միասին եղել է այն հիմնական խոշոնքությունը, որն էապես դժվարացրել, կարելի է ասել՝ արգելափակել է Տայքի հուշարձանների ուսումնասիրության գործը Խորհրդային Հայաստանում: «Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք» միջազգային գիտաժողովի հրավիրումն ու անցկացումը վկայում են, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում այդ արգելքը հաղթահարված է:

АРУТИОН МАРУТЯН ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ ТАЙКА И СОВЕТ- СКАЯ ЦЕНЗУРА

Ключевые слова: Тайк, архитектурные памятники Тайка, армяно-грузинские взаимоотношения в области архитектуры, Карсская область, Ардаган, Турция, Джанашия, Николай Токарский, Тиран Марутян.

⁵¹ Խնդրի շուրջ վերջին հրապարակումներից անըն Հրանուշ Խառասյան, Գայանե Շագոյան, Հարություն Մարության, Լեռն Արքահամյան, Ստալինյան բռնաձնշումները Հայաստանում. պատմություն, հիշողություն, առօրյա» (Հիշողության ազգագրություն, 5), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015:

Исследование архитектурных памятников Тайка имеет почти полуторавековую историю и является частью армяно-грузинских споров относительно архитектурного наследия. Помимо научного, оно имеет также политическое значение, что в специальных публикациях по архитектуре прямым образом не затрагивается, но в случае необходимости выдвигается на первый план как исследователями, так и политическими и общественными деятелями. Дело в том, что фактор принадлежности культовых зданий к той или иной культуре в значительной мере является признаком того, каковым был этнический состав населения того или иного региона в период возведения этих сооружений, в определенном смысле – и в последующие века.

В статье в общих чертах рассматривается вопрос изучения архитектурного наследия Тайка; советско-турецкие отношения после Второй мировой войны, связанные с претензиями на Карскую область; а также некоторые вопросы формирования грузинских территориальных претензий. Сделан акцент на судьбу книг Николая Токарского “Архитектура древней Армении” (1946) и Тирана Марутяна “Архитектурные памятники Тайка” (1972). Стиль работы советской и, в частности, армянской-советской цензуры раскрывается на примере судьбы книг Т. Марутяна, в которых имеются разделы, посвященные архитектуре Тайка. При анализе явления используются также материалы из неопубликованных воспоминаний Т. Марутяна.

**HARUTYUN MARUTYAN
THE STUDY OF THE HISTORY OF TAYK'S
ARCHITECTURE AND SOVIET CENSORSHIP**

Keywords: Tayk, Tayk's architectural monuments, Armenian-Georgian controversies in regard to architectural heritage, Kars region, Ardahan, Turkey, Janashia, Nikolay Tokarsky, Tiran Marutyan.

The study of the architectural monuments of Tayk has begun one and a half centuries ago and is part of the history of the Armenian-Georgian controversies in regard to architectural heritage. It has both scientific and political significance, and remains a subject that is not directly touched upon in special publications on architecture and is only highlighted in case of necessity by researchers or political and public figures. Places of worship (which were merely regarded as monuments

during the Soviet period) are also indicators for the ethnic structure of the region they were built in.

The present article examines the history of the study of Tayk's architectural heritage during the Soviet period, the developments of the Soviet-Turkish relations after World War II in relation to the territory of the former Kars region, as well as some questions about the formation of Georgia's territorial "claims." Special attention is devoted to the fate of the books *The Architecture of Ancient Armenia* by Nikolay Tokarsky (1946) and *The Architectual Monuments of Tayk* by Tiran Marutyan (1972), which was immediately destroyed. The approach of the Soviet and Soviet-Armenian censorship is studied based on the example of the fate of Tiran Marutyan's books, which contained sections on the architecture of Tayk, and his unpublished memoires.

Հ. Մարության

Տայֆի նարտարապետության պատմության ուսումնասիրությունը և
խորհրդակայ գրաքննությունը

